

MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN RÛMÎ'NİN NEFS ANLAYIŞI

Adem ÇATAK*

ÖZET

Nefs kavramı Mevlânâ'nın sıkça kullandığı bir kavramdır. Mevlânâ'ya göre nefis, insana daim kötülüğü emreden bir iç düşmandır. Bundan dolayı da insan nefsine karşı amansız bir savaşım vermelidir. Biz bu çalışmamızda Mevlânâ'nın, nefsin mahiyeti, insan-nefs ilişkisi, nefisle mücadele etmenin gerekliliği, bu mücadelenin keyfiyeti ve sonuçları gibi konulara ilişkin görüşlerini incelemeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Mevlânâ, nefis.

ABSTRACT

Mevlana applies to the notion of nafs (ego) very often. Mevlana interpreted the notion of nafs within the borders of classical tasawwuf of Islam. According to him, nafs is an inner enemy that always orders mankind evil. That is why one should struggle inexorably against it. In this article we attempted to analyze his views on the nature of nafs, the relationship between human and nafs, the necessity to struggle against nafs, ways to accomplish this struggle and its results.

Key words: Mevlana, nafs,

Giriş

Mevlânâ'nın öğretileri günümüz insanının sorunlarını çözmeye yarayacak birçok çözümleri içermektedir. Çağdaş insanın kendini tanıma ve geliştirme yolunda Mevlânâ'dan öğreneceği çok ders vardır.

Kelime anlamı itibariyle nefis, can, ruh, kan, ceset, nazar değdiren söz, herhangi bir şeyin özü, cevheri, azamet, izzet, hamiyet ve gayb gibi manalara gelir.¹ Kur'an-ı Kerim'de nefis kavramı sekiz farklı manayı muhtevlidir. Bu manalar ise şunlardır: Zatullah,² insan ruhu,³ kalp ve sadr,⁴ insan bedeni,⁵ bedenle beraber ruh,⁶ insanlara kötülüğü emreden kuvvet,⁷

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tahk.: Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dâru'l-Meârif, Kahire 1119, c. 6, s. 4500.

² Taha, 20/41; Âli İmrân, 3/28; En'am, 6/12, 54; Mâide, 5/116.

³ En'am, 6/93.

⁴ A'raf, 7/205.

⁵ Âli İmrân, 3/185.

⁶ Bakara, 2/286; Yunus, 10/23, 64.

⁷ Yusuf, 12/53, 18.

zat⁸ ve cins⁹. Bu ayetlere dayanarak nefis, insanın bütünlüğü ve ondan meydana gelen bir fiili olarak tanımlanabilir.¹⁰

Tasavvuf kaynaklarında pek çok nefis tanımı yer almaktadır. Bunlardan birinde nefis, kendisinde iradî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif buharlı bir cevher olarak tanımlanır.¹¹ Diğer bir tanımda ise nefis, kötülüğü emreden manasına anlaşıldığı gibi, Allah tarafından insana üflenen ruh-ı rahmânî, “ilahî ben” manasına da kullanılmıştır.¹² Bazı sûfiler, nefis kavramıyla insanın kötü sıfatlarını ve isteklerini kastederler.¹³ Nefis, insanın hakikati, şehvet ve gazap kuvvetlerinin toplandığı mana,¹⁴ bedene yerleştirilen ve kötü huyların kaynağı olan bir lâtife ve sırdır. Güzel huyların kaynağı ise ruhtur. Nefis, kötülüğü emredici olarak nitelendirildiği için ona karşı koymak sûfiler arasında önemli ibadetlerden biri olarak görülür.¹⁵

Tasavvufî anlayışa göre hevâ ve heves nefstedir.¹⁶ Nefis, tabiatında ebediyet arzusu,¹⁷ cimrilik¹⁸, acelecilik,¹⁹ hırs,²⁰ nankörlük,²¹ cehalet, hak-

⁸ Bakara, 2/48; Müddessir, 74/38.

⁹ Tevbe, 9/128; Şûra, 42/11.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz.: Ögke, Ahmet, *Kuranda Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 15 vd.

¹¹ el-Kaşânî, Abdurrazzâk, *İstulâhâtü's-Sûfiyye*, tahk.: Abdu'l-âl Şâhîn, Dâru'l-Menâr, Kahire 1992, s. 115.

¹² Aynî, Mehmet Ali, “Nefis Kelimesinin Manaları”, *Dârulfunûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, yıl: 4, sayı: 14, s. 50; Atay, Hüseyin, “Nefis”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1997, sayı: 37, s. 2-3.

¹³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbü'r-Rûh*, çev.: Şaban Haklı, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 235. Tasavvufta nefis, ruhun asıl fonksiyonunu icra edememesi durumuna denir. Mutasavvıflar nefsi, ruha olan uzaklığına göre yedi dereceye ayırmışlardır. Konuyu bu açıdan değerlendiren Mevlânâ'nın görüşleri için bkz.: Gül, Halim, *Mesnevi'de Kur'ani Referanslar ve Kur'an Ayetlerine Getirilen İşari Yorumlar*, Basılmamış Doktora Tezi, s. 120; Frager, Robert, *Kalp Nefs ve Ruh*, çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul 2005, s. 70-1.

¹⁴ el-Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyyeti, tahk.: Bedevî Tabâne, Kahire tarihsiz, c. 3, s. 4.

¹⁵ el-Mekkî, Ebû Talib, *Kûtu'l-Kulüb*, çev.: Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul 1999, c. 1, s. 84; Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed *er-Riâyetü lihukukillâhi*, tahk.: Abdulkadir Ahmed Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyeti, Beyrut tarihsiz, s. 326.

¹⁶ Necm, 53/23; Nâzi'ât, 79/40, 41. İnsanın kendisini madde sevgisine kaptırıp, içgüdü doğrultusunda hareket etmesi anlamına gelen hevâ kavramı, Kur'an'da nefsin tüm kötü istek ve arzularının toplu ifadesi olarak sunulmuştur bkz.: Kılıç, Sâdık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Konya 1994, s. 254. Hevânın putlaştırılma keyfiyeti hakkında bilgi için bkz.: Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2010, s. 373-5.

¹⁷ Tâhâ, 20/120; Hümeze, 104/3.

¹⁸ Haşr, 59/9; Teğâbün, 64/16.

¹⁹ İsrâ, 17/11; Enbiyâ, 21/37.

²⁰ Bakara, 2/96.

²¹ İsrâ, 17/67; Şûrâ, 42/48.

hukuk tanımamak²² ve nimeti görünce azmak²³ gibi fücür işlemeye sebep olacak vasıflar taşımaktadır. Bütün bu özellikleri taşıması sebebiyledir ki nefis, özellikle bazı sûfler tarafından “insanda bulunan gazap ve şehvet gücünün kendisinde toplandığı latife” olarak tarif edilmiştir.²⁴

Mevlânâ da diğer mutasavvıflar gibi nefsi, genellikle insan bedeninde bulunan ve ona fesadı, kötülüğü emreden cevher olarak tanımlamıştır.²⁵ Nefs hakkındaki bu kısa kavram çalışmasından sonra Mevlânâ'nın nefis kavramını nasıl anladığını inceleyebiliriz.

1. Mevlânâ'nın Nefs Tanımı ve Nefsin Mahiyeti

Mevlânâ insanın Rabb'ini gerçek manada tanıyabilmesini kendi nefsinin tanıyabilmesine bağlamıştır. Mutasavvıflar arasında meşhur olup nefsi bilme konusunda delil olarak gösterilen “Nefsini tanıyan/bilen Rabbini tanımıştır.”²⁶ hadisini Mevlânâ da kullanmıştır.²⁷

Mevlânâ'ya göre, insanın -başta nefsi olmak üzere- sahip olduğu bütün nimetler Allah'ın bir lütfudur. O bu hususu, “Çarığın menidir, kanın post. Hocam bundan ötesi, hep onun ihsanı.”²⁸ beytiyle ifade eder. Buradan hareketle Mevlânâ, insanın benliğe düşmemesinin gerektiğini ortaya koyar. İnsan kendi âcizliğini bilince Allah'ın kendisi üzerindeki lütfunu daha iyi anlar.

219

Mevlânâ'ya göre, insanın nefsindeki acziyeti görmesi onu Allah'ın izzetini idrake götürür. O bu konuda şöyle der:

“Elbise biçilmiş, dikilmiş olursa terzinin mahareti görünebilir mi?... Hasta ve arık kişi olmazsa tıp sanatının güzelliği nasıl görünür? Ey ulu kişi! Bakırların bayağılığı, aşağılığı olmasa kimya nasıl olur da zuhur eder? Noksanlar, kemal vasfının aynasıdır. O horluk, yücelik ve ululuğa aynadır. Çünkü yakinen zıt, zıddı gösterir. Kim, kendi noksanını görüp anlarsa yedeğinde dokuz at olduğu halde tekemmül yolunda koşar. Kendisini kâmil sanan, ululuk sahibi Allah'ın yolunda uçamaz.”²⁹

²² İbrahim, 14/34; Ahzâb, 33/72.

²³ İsrâ, 17/83; Rûm, 30/36; Kasas, 28/76-78.

²⁴ Gazâli, *İhyâ*, c. 3, s. 114.

²⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev.: Veled İzbudak, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1968, c. 5, s. 50.

²⁶ Aliyyül-Kârî, *Kitab'ül-Mevzuat'ül-Kebir*, İstanbul 1289, s. 83.

²⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 5, s. 173; Mevlânâ, *Fihî Ma Fih*, çev.: Meliha Ülker Anbarcioğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974, s. 17.

²⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 5, s. 173.

²⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, s. 229-230.

Mevlânâ'nın bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere noksanlıklar, kemalâtın aynası olmaktadır. Buna göre bir insanın kendisindeki noksanlıkları görebilmesi, Rabbi'nin mükemmelliğini görmesine imkan verir.

Tasavvufî düşüncede nefis, tabiatı itibariyle düşman kabul edilmiş ve bütün kötülüklerin kaynağı olarak tanımlanmıştır. Bundan dolayı da nefsin aşağılanması ve onun terbiye edilmesi istenmiştir. Mevlânâ da bu görüştedir:

“Yol güneşi olan Hz. Peygamber bile: “Nefsini aşağılayan kişiye ne mutlu” dedi. Ey yoksul, bunun için diyorum işte. Köpeğin boynundan tasmayı çözme. Bu köpek terbiye edilse bile yine köpektir. ‘Ne mutlu nefsinin aşağılayana.’ hükmüne uy. O (nefs) kötü damarlıdır. (Kötü huyludur.)”³⁰

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere Mevlânâ nefsi bir köpeğe benzetir. Bu durumda o, terbiye edilse bile tabiatı icabı her an tekrar kötülüğe dönme huyuna sahip olduğundan daima kontrol edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre nefse değer verilmemeli ve nefis aşağılanmalıdır.

Klasik tasavvuf öğretisinde kişisel gelişim açısından gerekli görülen “nefsin aşağılanması” öğretisi, yanlış yorumlamalar neticesinde zamanla Müslüman'ın aşağılanması olarak algılanmıştır. Burada kastedilen husus, bir Müslüman'ın Müslümanlığından ötürü aşağılanması değil aksine insanda bulunan arzu ve isteklerin, meşru olmayan yollardan tatmininin kötülenmesidir.

Mevlânâ nefsin düşman olduğu ve bu düşmanla daimi olarak mücadele edilmesi gerektiği fikrindedir. Bu düşüncesini ise aşağıdaki hadis-i şerife dayandırır.

“Hadisteki şu güzel öğüdü duy. “Düşmanlarınızın en kuvvetlisi içinizdedir.”³¹

Mevlânâ, insanın şeytanın vesvesesinden etkilenmesine de yine nefsin neden olduğunu düşünmektedir. Ona göre nefis, insanın iç alemindeki “Allah'a giden yolu” kesmeseydi şeytanın insana bir etkisi olamayacaktı.

³⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 6, s. 287.

³¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 332. Hadis için bkz. Beyhakî, Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Musa, *Kitabu'z-Zühdi'l-Kebir*, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, Beyrut 1996, s. 156, hadis no: 343.

“Bu düşmanın palavrasını dinleme, kaç ondan çünkü o da inatta İblis’e benzer. Nefs senin iç alemindeki yolu kesmeseydi bu yol kesiciler, sana el atabilirler miydi? Seni kötü şeylere sevk eden şehvetten, o gizli memur yüzünden gönül, hırsa, tamaha ve afete esir olmuştur.”³²

Görüldüğü üzere şeytanın insan üzerindeki tesiri ancak nefsin hareketi ve kıpırdanması ile mümkün olabilmektedir. Nefsin hareketi ise nefse ait bir haz veya hevâ ve heves veya insanın iç dünyasındaki nefsî duygulardan kaynaklanan bir emel,³³ ya da aklın afetinden kaynaklanmaktadır.

Anlaşılabacağı üzere şeytan, insanın fitratında barındırdığı nefsani özellikleri tahrik etmek suretiyle insanı yoldan çıkarmaya çalışmaktadır. Bu anlamda Mevlânâ'nın, nefsi, insanın şeytanla imtihanının en önemli vasıtası olarak tanımladığını söyleyebiliriz.

Klasik tasavvuf anlayışında nefisle mücadele dünyevi muharebeden güçtür. Çünkü nefis gizli ve insanın içinde bulunan, daim savaş hâlinde bulunan bir düşmandır ki her an fırsat gözetmektedir. Zahirî düşman ise dışarıdadır ve düşmanlığı açıktır. Onunla savaş belli bir zamanda cereyan eder ve biter. Nefs ise sürekli mücadele verilmesi gereken bir düşmandır. Mevlânâ nefsin kötü huylarının ve çirkinliklerinin bütün yönleriyle görülüp, bilinmesi durumunda sahibinin bundan korkacağını ve nefsin gücünden çekineceğini, onunla mücadeleye cesaret edemeyeceğini anlatmak için de şu hadisi nakletmiştir:

“Mustafa (s.): “Canınızdaki düşmanı size olduğu gibi anlatsam yiğitlerin bile ödü patlar. Ne yol yürümeye takatleri kalır ne de bir işin tasasına düşerler. Ne kimsenin gönlünde niyet etmeye kudret kalır ne de teninde oruç tutmaya, namaz kılmaya kuvvet.” buyurdu”³⁴

Mevlânâ bu hadisi nefsin aslî tabiatının çirkinliğini izah etmek için nakletmiştir. Mevlânâ'ya göre nefis, insanın içindedir ve ona düşmanlık yapmaktadır. Nefsin düşmanlığı küçümsenmemelidir. Nefs, yiğitlerin bile ödünü patlatacak kadar korkunç bir varlık olarak tahayyül edilmelidir.

Nefs terbiye edilmemişse hiçbir ölçü ve sınır tanımaz. Ne surette olursa olsun isteklerinin karşılanmasını ister. Bunun ise ne tür çirkinliklere sebep olabileceğini insanlık, içinde bulunduğumuz şu asırda daha net bir

³² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 332.

³³ Duman, M. Zeki, “Emel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. 11, s. 87.

³⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, s. 146. Hadis için bkz.: Tirmizî, Ebû Ali Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, c. 9, s. 194; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünenü İbn-i Mâce*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, c. 2, s. 1402.

şekilde görebilmektedir. Bu noktada Mevlânâ nefsinin terbiye ettiği iddiasında bulunan ham sūfînin hâlini, kış uykusunda uyuyan bir yılanı yakalayıp Bağdat'a getiren ve insanlara "Bu yılanı ben avladım." diyerek çalım satan kişiye benzetir. Bağdat güneşi altında ısınarak kendine gelen yılan, yalancı avcuyu önüne katarak kovalar ve sonunda onu öldürür. Bu hikâyenin sonunda Mevlânâ:

"Ey insanoğlu; senin nefsin de bir ejderhadır! Ölmüş görünse bile ölmemiştir; günah işlemek için eline fırsat geçmediğinden ötürü, gamdan uyuşmuş bir hâlde, donmuş gibi beklemektedir! Nefs güçlense, fırsat bulsa hemen Firavunluğa başlar; yüzlerce Musa'nın, yüzlerce Harun'un yolunu keser!"³⁵ diyerek nefsin gücünün hafife alınmamasını salık vermektedir.

Nefs, istekleri karşılanınca kanaat eden bir yapıdan ziyade, her defasında daha farklı zevkler ve daha fazla isteklerle insanı karşı karşıya bırakan bir yaratılışa sahiptir. Nefsin tabiatının bütün incelikleriyle tanınması durumunda en cesur insanın bile nefsin gücü karşısında korkuya kapılacağı ifade edilmesi, nefse karşı uyanık olma konusunda uyarı mahiyetindedir. Tarih insanın azgınlıkta hangi boyutlara ulaştığını gösteren bir çok ibret vesikasıyla doludur. Firavun'un "ilahlık iddiası"³⁶, bu boyutlar için bir örnektir.

Aslında nefis bağlamında mücadele edilmesi gereken, insanın gayr-i meşru istekleridir. Nefsi, insan içinde insana rağmen irade ve kuvvet sahibi bir varlık olarak tanımlamak doğru olmasa gerektir. İnsan yaratılış itibarıyla bazı istekler ve arzulara sahiptir. Bu istek ve arzuların karşılanması da belli bir ölçü ve sınıra kadar meşrudur. Hatta bu istek ve arzuların tatmini evlilik örneğinde olduğu gibi teşvik edilmiştir. Burada mücadele konusu bu isteklerin kendisi değil insanın bu isteklerini gayr-i meşru yollarla tatmine çalışmasıdır. Nefsle mücadelenin anlamı da budur.

Bu noktada tasavvufta nefsin kötü sıfatların mahalli olmasını da şu şekilde açıklayabiliriz. İnsanın bedensel ihtiyaçları tatmin edilmelidir. Bu tatmin zorunluluğu insanın fitratının bir neticesi olarak karşımıza çıkar.³⁷ Bu ihtiyaçların kötü olarak tanımlanması ancak gayr-i meşrû yollarla tatmin edilmesi hâlinde mümkündür. Mesela insan neslinin devamı ve başka bir çok ulvî hikmetlere matuf bulunan cinsellik hiç de kötü bir haslet değildir.³⁸ Bu ihtiyacın meşrû olmayan bir yolla tatmini kötüdür. İşte bu anlamda nefsi,

³⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 81.

³⁶ Nâzi'ât, 79/24.

³⁷ Hemedânî, Hâce Yusuf, *Rutbetü'l-Hayat*, çev.: Necdet Tosun, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 58.

³⁸ "Kişinin eşiyle beraber olması bile sadaka sayılmıştır." Ebû Dâvûd, Süleyman İbn'ül-Eşas İbn İshak es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Tatavvu, 12.

bedensel ihtiyaçların mahalli olarak tanımlamak bizce daha doğru bir yaklaşımdır.

2. Nefsle Mücadele

Mevlânâ'nın nefis mücadelesi ile ilgili görüşlerini a. Nefsin değeri ve hakları b. Nefsin tabiatı ve nefse hakim olmanın önemi c. Nefs, insanın imtihan vesilesidir d. Nefsle istişare e. Nefsle uzlaşımın imkanı f. Nefsle mücadelede inayet-i ilahî'nin rolü alt başlıkları altında inceleyeceğiz.

a. Nefsin Değeri ve Hakları

Nefs, insanın insan olması için tamamlayıcı bir unsurdur. İnsan ancak nefsi ile birlikte bir insandır. Bu açıdan nefis Allah'ın insana ihsan ettiği büyük bir lütfudur. İnsanın Allah'ın emirlerini yerine getirmesinde nefsin yadsınamaz bir rolü vardır. Örneğin oruç tutmak için insanın yemek ve içmek gibi temel gereksinimleri olması gerekir. Yemeğe, içmeye ve cinsel tatmine ihtiyacı olmayan bir varlığın orucundan bahsedilemez. Bu anlamda nefis, insanı Rabb'ine götüren bir binektir. Dolayısıyla da her binek gibi nefsin de sahibi üzerinde bazı hakları vardır.³⁹ Kişi kendisine emanet olarak verilmiş bu nefis bineğine iyi bakmalı ve onun ihtiyaçlarını meşru olan yollarla tatmin edilmelidir.

223

Mevlânâ nefsin beslenmesinin çok önemli olduğunu eğer bu işte aşırıya kaçılırsa -helal olan yollardan olsa bile- nefsin tabiatı icabı bunu fırsat bilerek kötülöklere sapabileceğini ifade eder:

“Acıkınca kızgın, geçimsiz, aslı kötü bir köpek oluyorsun. Karnın doyunca murdarlaşıyor, ayak üstünde duran ve hiçbir şeyden haberi olmayan bir duvar kesiliyorsun. Şu hâlde sen bir zaman pis ve murdar bir hâlde geliyor, bir zaman köpekleşiyorsun. Sana yarayan köpek, ancak avlanmakta kullanacağın köpektir. Bunu böyle bil de köpeğe daha az miktarda kemik at.⁴⁰ Çünkü köpeğin karnı doyarsa daha ziyade serkeşleşir. Bu serkeşlikle o köpek istediğin gibi ava gider mi?”⁴¹

³⁹ Nefsin hazları olduğu gibi hakları da vardır ve bunlar yerine getirilmesi gereken haklardır. Nefsin hazlarından onu sakındırmak gereklidir, ancak hakları için bu söz konusu değildir. Bu haklar ise insanın fitrî ve bedenî hayatının devamına hizmet eden ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçların temini asla yasaklanmış olmayıp aksine ihmal edilmesi ve bu sebeple de kişinin dünyevî ve uhrevî umurunu takipten bigane kalması caiz değildir. Hemedânî, *Rutbetü'l-Hayat*, s. 58; Nefsin hakları için bkz: Soysaldı, H. Mehmet, “İslam'da Günah Kavramı”, *İlmi Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Ankara 2001, yıl: 3, sayı: 7, s. 151.

⁴⁰ Riyazet tasavvufunda nefsi terbiye etmenin bir yolu olarak kabul edilmiştir. Nefsin aşırı istek ve arzularına karşı koyabilmek için helalden dahi sakınmak ve onu aşırılıklardan

Mevlânâ nefsi bir av köpeğine de benzettir. Av köpeği avcının yanında ona yardım etmek üzere ava gider. Av köpeğinin avcıya yardım edebilmesi için bakımlarının güzel yapılmış olması gerekir. Hasta ve zayıf/aç bir av köpeğinin kendisinden istenilen vazifeyi hakkıyla deruhte edemeyeceği izahıtan varestedir. Bununla birlikte Mevlânâ, köpeğin aşırı beslenmesi ve şımartılmasının onu serkeşliğe sürükleyeceğini ve bu nedenle de avcının istediği yardımı yapmayacağını da ifade eder. Dolayısıyla insan da, Rabb'ine giden yolda nefsinin kendisine yardımcı olduğunu bilmeli ve onun haklarını gözetmelidir. Ancak nefsin her türlü isteğini yerine getirmenin yanlış olduğu da bilinmelidir.⁴²

b. Nefsin Tabiatı Ve Nefse Hakim Olmanın Önemi

Mevlânâ nefse hakim olmanın gerekli olduğunu düşünür. “Ey boşboğaz eşeğe çıplak (semersiz) bin. Peygamber çıplak binmedi mi?”⁴³ demektedir.

Mevlânâ bu hadisi tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlayarak kişinin nefesine hiç taviz vermeden hakimiyeti altına alması gerektiği sonucuna varmıştır.

Zikredilen hadis-i şerifte geçen “çıplak eşeğe binmek” ifadesindeki “eşek”i nefse benzeterek sen de nefsin bin ve onu çıplak eşek gibi kendi işinde kullan, ona her an hakim ol, sen onun isteklerine değil o senin isteklerine bağlı olsun demek istemiştir.⁴⁴ Eşeğin “çıplak” olması “semersiz” oluşu anlamındadır. Bu durumda “eşeğe çıplak binilmesi” nefsin

uzaklaştırmak hedefi güdülmüştür. Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Tis'atü'l-Kütüb, Cevâmiu'l-Âdâbi's-Süfiyyeti*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 49. Bu konuda yanlış anlamalara sebebiyet vermemek gerekir. Helalleri haram saymak itikaden tehlikeli bir durum olmakla birlikte sahabiden bazılarının hiç evlenmeme, devamlı namaz ve devamlı oruç gibi aşırıya kaçan davranış normlarının yasaklandığını biliyoruz. (Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Nikah, 8; Tirmizî, *Sünen*, Nikah, 2; İbn Mâce, *Sünen*, Nikah, 2; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, Nikah, 4.) Ancak kişinin helali haram saymadan ve belki de nefsinin haram olan isteklerine karşı kendisini frenleyebilmek için belli bir süreliğine bazı helallerden faydalanmama uygulamasına gidebilir. Malum olduğu üzere İslam'da helali işleme gibi bir mecburiyet de yoktur. Peygamberimiz (s.)'in helal olduğunu ifade etmesine rağmen çeşitli sebeplerle bazı gıdaları yememesi bunun bir delili olabilir.(Çekirge, sarımsak, çöl keleri vb.) İşte bir sûfi de helali haram saymamak üzere bir kısım helalleri kullanmayabilir.

⁴¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, s. 231.

⁴² Nefsin hakları konusunda varit olan bir hadis için bkz. Buhârî, *Sahîh*, Savm, 51.

⁴³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, s. 55-56. Hadis için bkz.: Müslim, Ebu'l-Huseyin Müslim İbnü'l-Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Camiu's-Sahîh*, İstanbul 1332, Kitâbü'l-Cihad ve's-Siyer, 40, hadis no: 116; İbn Mâce, *Sünen*, c. 2, s. 1389.

⁴⁴ Nefsin eşek metaforuyla açıklanmasına dair bkz.: Şimşek, Selami, *Nasreddin Hoca ve Tasavvuf*, Buhara Yayınları, İstanbul 2005, s. 106 vd.

istek ve arzularının önemsenmemesi ve nefsin rahatının düşünülmemesi olarak açıklanabilir.

Mevlânâ, nefsin eline fırsat geçince gerçek yüzünü ortaya çıkaracağını düşünür. Ona göre nefsin usluluğuna aldanmamalıdır. O, bu konuya aşağıdaki ifadelerle işaret etmektedir:

“Senin nefsin de bir ejderhadır. O ne zaman öldü ki: Dertten, eline fırsat düşmediğinden dondu. Yoksa, Firavun’un eline geçenler onun da eline geçse neler yapmaz?”⁴⁵

“Ejderhayı ayrılık karı/buzu içinde tut. Sakın onu Irak güneşinin altına getirme. Ejderhan donmuş bir hâldeyken selamettesin fakat kurtuldu ve kendine geldi mi ona lokma olursun. Onu mat et de mat olmaktan emin ol. Ona pek acıma, o iyilik edilecek kişi değildir. Ercesine onu savaşa çek babayığitçe onunla vuruş. Allah sana vuslatıyla karşılık versin. Sen ona zahmet ve eziyet vermeden, onu, uslu, rahat ve vefakâr bir hâlde tutmayı mı umuyorsun?”⁴⁶

Mevlânâ’ ya göre nefsi istek ve arzularından ayrı tutarak kontrol altına almak icap eder. Nefsi bir ejderhaya benzeten Mevlânâ, ejderhanın kış mevsiminde buz ve karlar içerisinde donup uyumasını ise nefsin istek ve arzularından uzak tutulması suretiyle uyutulmasına benzetir. İstek ve arzuları “Irak Güneşi”yle özdeşleştiren Mevlânâ, nefsin istek ve arzularının yerine getirilmesinin insanı nefsin elinde helake götüreceğini ifade eder. Ona göre, istek ve arzularından ayrı tutulan nefis, kişiye zarar vermeyecek bir duruma gelmiş olur.

İnsanı bir istekler yumağı olarak tarif edebiliriz. İnsan, eline imkan geçince bu isteklerini gerçekleştirme peşine düşer. Tarihe mal olmuş Firavun bunun en bariz örneğidir. O elindeki bütün saltanat ve imkanı kendi nefsinin yani isteklerinin gerçekleştirilmesi amacıyla kullanmıştır. Bunun ise ne vahim insanlık dramları meydana getirdiği bilinen bir gerçektir. Ancak bu durum, sadece Firavun’a has bir özellik olmayıp insan olan herkesin düşebileceği bir durumdur. Çünkü Firavun’un sahip olduğu istekler heva ve heves, yaratılış icabı her insanda mevcuttur. Fakat Firavun’un elindeki imkanlar her insanda bulunmadığı için diğer insanlar bu kötü istekleri yerine getirme imkanı bulamazlar. Bu kötülükleri yapamamak, insanlarda kötü isteklerin olmadığı anlamına gelmez. İnsan bu yüzden hiçbir günahkarı hakir görmemeli ve kendisinin de bu kötülükleri yapabilecek bir nefse sahip olduğunu hatırlamalıdır.

⁴⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 84.

⁴⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 85.

Nefsin eşeğe benzetilmesi *Mesnevî*'nin bir başka yerinde daha açık bir şekilde ifade edilir:

“Eşek nefsin kaçıyor, onu bir kazığa bağla, ne zamana kadar işten-yükten kaçacak?”⁴⁷

Mevlânâ, eşeğin işten-yükten kaçmasıyla nefsin Allah'a itaatten yüz çevirmesini, onu bir kazığa bağlamak ifadesiyle de insanın Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğerek teslim olmasını anlatmak istemiştir.

c. Nefs, İnsanın İmtihan Vesilesidir

Mevlânâ aklını nefesine hakim kılanın meleklerden daha yüce, şehvetini aklına üstün kılanınsa hayvanlardan daha aşağı olduğu anlayışına sahiptir:

“Yaratıklar üç kısma ayrılır: Birincisi meleklerdir. Bunlar sırf akıldır. İbadet, kulluk ve zikir yaratılışlarında vardır. Onların besini ve yiyecekleri budur, bununla yaşarlar. Melekler hakkında teklif yoktur. Çünkü onlar şehvetten sıyrılmış, temizlenmiştir. Böyle şehvette meşgul olmaması ve nefsinin istediği şeylere yerine getirmemesi ne büyük bir devlettir. İşte bunlardan sıyrılmış, temizlenmiş olunca tabiatıyla onun için hiç bir mücadele bahis konusu olamaz. İbadette bulunsa dahi bunu ibadetten saymazlar; çünkü bu onun yaratılışının icabıdır. Esasen onsuz yaşayamaz. İkincisi, hayvanlar sınıfıdır. Bunlar sırf şehvettir; kötülükten kendilerini alıkoyan akılları yoktur ve üzerlerin teklif vaki olmamıştır. Üçüncüsü akıl ve şehvetten mürekkep olan zavallı insandır. Bunun üzerine teklif vaki olmuştur; yarısı melek yarısı şehvet; yarısı yılan yarısı balık. Balık olan tarafı onu suya çekiyor, yılan olan tarafı toprağa, bunlar birbiriyle keşmekeş içinde ve değişmektedirler.”⁴⁸

Yine o, “Melekler bilgisiyle hayvanlar bilgisizliği ile kurtuldu. İnsanoğlu bu ikisi arasında keşmekeşte kaldı. İnsanların bazıları o kadar akla uydular ki tamamen melekleştiler, sırf nur oldular. Onlar veliler ve nebilerdir. Ümit ve korkudan kurtulmuşlardır. Şehvet bazı kimselerin akıllarına galip geldiğinden onlar tamamen hayvanlaşmıştır; bazıları da keşmekeş içinde kalmıştır.”⁴⁹ demektedir.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi insanı hayvanlardan ayıran özellik akıldır. Aklı olmayan bir insanın, insan olması söz konusu değildir. Aynı şekilde insanın nefsinin bulunması da onu insan yapan diğer bir unsurdur.

⁴⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 85.

⁴⁸ Mevlânâ, *Fihi Ma Fih*, s. 122.

⁴⁹ Mevlânâ, *Fihi Ma Fih*, s. 122.

Meleklerin kendilerini engelleyecek nefsleri, hayvanların da kendilerini yükseltecek akılları yoktur. Her ikisine de sahip olan insan, engelleyici nefesine rağmen yükselebiliyorsa meleklerden daha üstün; akli olmasına rağmen olumsuz düşünce ve davranışlar içinde oluyorsa hayvanlardan daha aşağı bir noktaya gerileyebilmektedir. Bunun anlamı ise insanın istek ve arzularını sınırlayabilme kabiliyetine sahip olarak yaratıldığı ve eğer bunu başarabilirse istek ve arzusu olmayan meleklerden daha üstün, başaramazsa bu kabiliyetten yoksun olan hayvanlardan daha aşağı olabileceğidir.

d. Nefsle İstişare

Mevlânâ insanın kendi kendisiyle konuşmasını da değerlendirir. Tasavvuf terminolojisinde “nefs-i nâtika”⁵⁰ olarak karşılığını bulan bu konu Mevlânâ tarafından “nefsle istişare etme başlığı” altında incelenmiştir. Nitekim Mevlânâ;

“Nefsinle meşveret edersen o aşağılığın dediğine uyma aksini yap. Hatta sana namaz kıl, oruç tut diye emretse bile, nefs hilecidir. O emriyle bile sana bir hile kuracaktır. Yapacağın işte nefsinle meşveret etmek ve ne derse aksini yapmak kemaldır.”⁵¹ der.

Burada insanın kötülükleri emreden nefsiyle müşavere ederek onun tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmesinin insanın aleyhine sonuçlar doğuracağına vurgu yapılmaktadır. Nefs de bilgisizliği ve hamlığı sebebiyle savunduğu fikirlerinin zıddına gidilmesi gereken bir durumdur.

“Sana namaz kıl, oruç tut diye emretse bile, nefs hilecidir. O emriyle bile sana bir hile kuracaktır.” cümleleriyle Mevlânâ, nefsin mutlak surette şerri emredeceğini ifadeden ziyade insanın yapmaya niyetlendiği herhangi bir olumlu/hayırlı işte bile niyetini sorgulaması gerektiğini izah etmeye çalışır. Çünkü insanın doğruyu yapması/yaşamayı önemli olduğu kadar niyetinin halis olması da mühimdir. Belki de niyetinin halisliği amelinden de ehemdir. Bu açıdan düşünüldüğünde kişinin hayır ve taat anlamında hangi işe kalkışırsa kalkışsın önce niyetini kontrol/tashih etmesi gerekir. Hz. Peygamber'in amellerin niyetlere göre değer kazandığını⁵² bildiren hadis-i şerifi bu konuyu izah sadedinde düşünülebilir.

e. Nefsle Uzlaşımın İmkânı

⁵⁰ Kaşânî, *İstilahat*, s. 115; Ayni, Mehmet Ali, *İslam Tasavvuf Tarihi*, Akabe Yayınları, İstanbul 1985, s. 114.

⁵¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, s. 174.

⁵² Buhârî, *Sahih*, Bed'ü'l-Vahy 1.

Mevlânâ, nefisle mücadelede asla bir uzlaşmanın olamayacağını düşünür. Konuyla ilgili olarak, “Nefs üç köşeli dikendir ne çeşit koysan sana batar. Ondan kurtulmana imkan mı var? Hevâ ve hevesi terk etme ateşini vur şu dikene.”⁵³ der.

Anlaşılacağı üzere Mevlânâ’ya göre nefis asla verilene razı olup kanaat etmez. Nefse verilecek hiçbir taviz onu tatmin etmez. Bu yüzden insan nefsiyle anlaşmayı muhal bilmeli ve onunla savaşımadan başka bir yolu olmadığını kavramalıdır.

f. Nefisle Mücahedede İnanet-i İlahî’nin Rolü

Mevlânâ, Allah’ın inayeti ve yardımı olmadan kişinin tek başına nefisini terbiyesinin mümkün olmadığını düşünür. Mevlânâ nefsi cehenneme benzetir. Kur’an’da ifade edildiği üzere Allah Teâlâ cehenneme, “Doydun mu?” diye sorar, cehennem ise “Daha yok mu?” diye cevap verir. Bu cevap üzerine Cenab-ı Hak kudret ayağını cehennem üzerine koyar ve böylece cehennem sakinleşir. Nefs de cehennem gibi daima sahip olduklarından daha çoğunu ister ve elindekine razı olmaz. Onu da ancak Allah’ın inayeti sakinleştirebilir:

“Bizim bu nefsimiz de doymamak hususunda, cehennem bir cüzüdür... Nefsin cehennem ateşini, ancak Cenâb-ı Hakk’ın kudret ayağı bastırır, söndürür. Zaten azgın nefsi öldürecek oku da Cenâb-ı Hakk’tan başkası atamaz.”⁵⁴

Görüleceği üzere nefsin terbiyesinin ancak Allah’ın kudret ve inayetiyle mümkün olabileceğini ifade eden Mevlânâ bu düşüncesiyle kulun kişisel gelişiminde Rabb’ine dua ve niyaz hâlinde olmasını salık verir. Hz. Peygamber’in nefsten Allah’a sığındığı⁵⁵ da ehlince malumdur.

3. Nefisle Mücahedenin Yorumu ve Bir Öneri

İnsanın kendisiyle mücadelesini tavsiye eden tasavvufî düşünce üzerinde durmak isteriz. Acaba insan kötü düşünce ve davranışlarından nasıl uzaklaşabilir? Modern eğitimde insanın yaptığı olumlu bir eylemden sonra ödüllendirilmesinin o olumlu eylemi tekrar etmesine yardımcı olacağı

⁵³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, s. 30.

⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, s. 118.

⁵⁵ Hz. Peygamber: “Allah’ım! Ürpermeyen kalpten, doymayan nefsten, fayda vermeyen ilimden ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım.” buyurmuştur. Müslim, *Sahih*, Zikir, 83; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Vitr, 32; Tirmizî, *Sünen*, Deavât, 69.

savunulur.⁵⁶ Yine olumsuz bir eylem yaptığında ise sorumluluğu kendi üzerine alarak bu sonuca nasıl ve niçin geldiğini düşünmesi ve bu hatayı sorgulaması salık verilir. Dikkat edilirse olumsuz eylemde birey bütün sorumluluğu kendi üzerine almaktadır. Bu durum onun kişisel gelişiminde önemli bir rol oynar. Klasik tasavvuf düşüncesinde olumsuz eylemin sorumluluğu nefsin üzerindedir. Nefs terbiye edilmediğinden veya tabiatı icabı azgın/emmâre olduğundan bu durum normaldir. Olumsuz eylemin sorumluluğunu bir başka varlığa atan birey bu hâliyle kişisel gelişimini/tekamülünü de durdurmuş olmaktadır.

Aslında nefis tezkiyesinden amaç bireyin karakter eğitiminden başka bir şey değildir. Kendisince olumsuz gördüğü yanlarını düzeltmeye çalışması ve kendini istediği bir hâle getirmeye uğraşması kısaca mevcut hâlden istenilen hâle doğru kendi vücut ülkesinde yine kendisine karşı bir savaş vermesidir. Bu ise bütün teşviklerin üstünde olan bir durumdur. Psikolojide bireyin kendisiyle barışık olması hâli olarak da tarif edilen bu durum nefis tezkiyesinde de en büyük teşvik unsuru olarak salık verilmelidir.

Nefs kavramını klasik anlamda “insanın içinde mevcut, kötülük potansiyeli taşıyan düşman bir güç” olarak tanımlamak yerine, “insanın istek ve arzularının bütünü” şeklinde tanımlamak sanırız bu soruna farklı bir pencere açabilecektir. Olumsuz bir eylemi gerçekleştiren birey, yaptığını, kendine hakim olamamak, istekleri karşısında iradeli davranmamak vb. sebeplerle kendisinden kaynaklanan bir durum olarak tanımlarsa bu duruma bir çözüm bulma noktasında harekete geçebilecektir. Aksi hâlde “Benim nefsim zaten kötülüğü emredicidir...” vb. yaklaşımlar içerisinde olursa kendisini değiştirmek/geliştirmek yolunda bir adım atmaya da gerek görmeyecektir.

Önerdiğimiz bakış açısının bir diğer yararı da bireyin iç çatışmadan kurtulmasını temin etmesidir. “Nefsle mücadele” düşüncesi bireyi kendi içinde bir çatışmaya sürüklerken, “İyi veya kötü bütün eylemlerimden ben sorumluyum.” düşüncesi böyle bir iç çatışma meydana getirmez. Bu yaklaşımı pratik bir örnekle izah etmek isteriz. Sabah namazına kalkmamış bir birey genellikle şu iki şekilden biri tarzında düşünür:

1. “Ey kötü nefsim! Yine beni sabah namazına kaldırmadın. Tembellik ettin. Ben sana yapacağı bilirim...”

2. “Yine sabah namazına kalkamadım. Acaba nerede hata yapıyorum. Akşam biraz daha erken yatarsam sabah namazına kalkabilirim...”

⁵⁶ Cihan, Mustafa, “John Locke ve Eğitim”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 7, sayı: 1, s. 177.

Görüldüğü üzere birinci tarz düşüncede, suç başka bir varlığa atılmakta sorumluluk nefse yüklenmektedir. Dolayısıyla kişisel bir yapılanmadan ziyade bir savaşım hâline girilmektedir. İkinci tarz düşüncede ise birey, sorumluluğu kendi üzerine almakta ve bu süreç bireyi yapılanmaya yönlendirmektedir.

Sonuç

Tasavvuf literatüründe geniş ölçüde tartışılan nefis ve nefsin mahiyeti konusuna Mevlânâ'da eserlerinde yer vermiştir. Nefsin insanın şeytanla imtihanının vasıtası olduğundan hareketle o, nefis ile mücadele edilmesi gerekliliğine inanır. Ona göre nefis insanın içinde bulunan bir iç düşman/ejderhadır.

Mevlânâ'ya göre nefsin istek ve arzularını gemlemek gerekmektedir. Nefsi bir ejderhaya benzeten Mevlânâ, ejderhanın kış mevsiminde buz ve karlar içerisinde donup uyumasını ise nefsin istek ve arzularından uzak tutulması suretiyle uyutulmasına benzetir. İstek ve arzuları Irak güneşine benzeten Mevlâna nefsin istek ve arzularının yerine getirilmesinin insanı nefsin elinde helake götüreceğini ifade eder. Ona göre, istek ve arzularından ayrı tutulan nefis, kişiye zarar vermeyecek bir duruma gelmiş olur. Yine Mevlânâ, nefisle herhangi bir anlaşmanın mümkün olamayacağını ve nefse verilen hiçbir tavizin onu tatmin etmeyeceğini vurgular.

Mevlânâ nefsin de insanın üzerinde bazı hakları olduğunu düşünür. Bu düşüncesini açıklamak üzere o, nefsi bir av köpeğine benzetir. Av köpeğinin avcıya yardım edebilmesi için bakımlarının güzel yapılmış olması gerekir. Hasta ve zayıf/aç bir av köpeğinin kendisinden istenilen vazifeyi yerine getiremeyeceğini anlatır. İnsan da, Rabb'ine giden yolda nefsinin kendisine yardımcı olduğunu bilmeli ve onun haklarını gözetmelidir. Ancak nefsin her türlü isteğini yerine getirmenin yanlış olduğu da bilinmelidir.

Ayrıca Mevlânâ, nefsin terbiyesinin ancak Allah'ın kudret ve inayetiyle mümkün olabileceğine inanır ve bu düşünceden hareketle kulun kişisel gelişiminde/tekamülünde nefsinin ıslahı için Rabb'ine dua ve niyaz hâlinde olmasını salık verir.

Kaynakça

Aliyy'ül-Kârî, *Kitab'ül-Mevzuat'ül-Kebir*, İstanbul 1289.

Atay, Hüseyin, “*Nefis*”, AÜİFD, sayı: 37, Ankara 1997.

Aynî, M. Ali, “*Nefs Kelimesinin Manaları*”, Dârulfunûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, c. 4, sayı: 14, İstanbul 1930.

-----, *İslam Tasavvuf Tarihi*, Akabe Yay., İstanbul 1985.

Beyhakî, Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Musa, *Kitabu'z-Zühdi'l-Kebir*, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, Beyrut 1996.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Cihan, Mustafa, “*John Locke ve Eğitim*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 7, sayı: 1, (2006) s. 173-178.

Duman, M. Zeki, “*Emel*”, TDVİA, c. 11, İstanbul 1995.

Ebû Dâvûd, Süleyman İbn'ül-Eşas İbn İshak es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Fragar, Robert, *Kalp Nefs ve Ruh*, çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek, İstanbul 2005.

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-u Ulûmi'd-Din*, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyyeti, tahk.: Bedevî Tabâne, Kahire trs., c. 1-4.

Gül, Halim, *Mevlânâ'nın Kuran'daki Eşari Tefsiri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

Hemedânî, Hâce Yusuf, *Rutbetü'l-Hayat*, çev.: Necdet Tosun, İnsan Yay., İstanbul 1998.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbü'r-Rûh*, çev.: Şaban Haklı, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünenü İbn-i Mâce*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tahk.: Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dâru'l-Meârif, Kahire 1119.

Kaşânî, Abdurrazzak, *Istılâhâtu's-Sûfiyye*, tahk.: Abdu'l-âl Şâhîn, Dâru'l-Menâr, Kahire 1992,

Kılıç, Sâdık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Konya 1994.

- Mekkî, Ebû Talib, *Kûtu'l-Kulûb*, çev.: Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fih*, çev.: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, Meb Yay. İstanbul 1974.
- Mevlânâ, *Mesnevî*, çev.: Veled Izbudak, MEB. Yayınları, İstanbul 1968, c. 1-6.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed, *er-Riâyetü lihukukillahi*, tahk.: Abdulkadir Ahmed Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyeti, Beyrut tarihsiz.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin Müslim İbn'ul-Haccac el-Kuşeyrî en-Nisaburi, *el-Cami'us-Sahih*, Çağrı yay., İstanbul 1992.
- Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Ögke, Ahmet, *Kuranda Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Soysaldı, H. Mehmet, “İslam’da Günah Kavramı”, İlmî Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf, y. 3, sayı: 7, Ankara 2001.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Tis’atü'l-Kütüb*, Cevâmiu'l-Âdâbi’s-Sûfiyyeti, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1981.
- Şimşek, Selami, *Nasreddin Hoca ve Tasavvuf*, Buhara Yay., İstanbul 2005.
- Tirmizî, Ebû Ali Muhammed İbn İsa, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Yıldırım, Suat, *Kur’an’da Ulûhiyyet*, Işık Akademi Yayınları, 2010.